

КОЛОРИТ МОВНОЇ ПАЛІТРИ РОМАНУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «СОБОР»

Розпочинаючи роботу над мовною палітрою роману О. Гончара «Собор», учитель повинен наголосити, що цей роман по суті є розповіддю про боротьбу добра і зла. Таке спрямування виявляється також у своєрідній синтаксичній будові «Собору». Адже синтаксис має однаково виразно передати плавну манеру авторського викладу, скажімо, при пейзажних змалюваннях, і емоційно напружену, — коли йдеться про думки і переживання героїв. Згаданий діапазон викладу реалізується у вживанні складних і простих речень. Наприклад: «Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрастю на пристрасть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості...» (с. 29)¹.

Характерним для роману є переважне вживання складних речень при емоційно нейтральному викладі в авторській мові чи у мові героїв. Значні за обсягом складні речення сприяють повнішому вираженню думки. Тим паче, що автор намагається репрезентувати думки значної кількості героїв. Напр.: «Зрештою, люди довго затиювали ремінці, на картках перебивалися, і якщо вони витворюють зараз собі новий культ, ну, назови його... культом підсмаженого поросяти з хроном...» (с. 21). За цих умов складні речення насичуються значною кількістю однорідних членів, особливо дієслів-присудків. Таким чином створюється певний тиск на мислення читача з метою зробити його своїм однодумцем.

Якщо ж Гончар показує переживання людини, роздратування, лють з приводу чогось, то використовує неповні чи непоширені прості речення з окличною чи питальною інтонацією. Такі синтаксичні конструкції складаються переважно з головних членів або тільки з другорядних членів речення, що підвищує їх емоційність. Напр.: «Я тебе кликав сюди? Не батько я більше тобі! Нема в тебе батька! Віднині й повіки! Відщепок ти! Геть із моїх очей!» (с. 126); «Чуєте? Внески платити за рідного батька! Як профспілкові! На родителя! Ух! Життям не оплатиш!» (с. 124).

Авторські розмірковування, особливо коли вони збігаються з думками героїв твору і мають емоційне забарвлення, також виражаються за допомогою односкладних чи двоскладних речень з окличною чи питальною інтонацією і з мінімальною кількістю другорядних членів. Подібна організація дає змогу сконцентрувати увагу на тих словах і словосполученнях, які містять найбільше емоційно-сміслову навантаження. Так, у реченнях «Як можна думати, що там уже не буде всього цього? А що ж буде? Пісні роботів? Стінописи електронних Рафаелів? А як же з тим, що витворила культура кожної нації?» (с. 192)» необхід-

ність боротьби за майбутнє підкреслюється дієсловами-присудками — *буде*. А в уривку «Чому ви такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі? Чому пісень не співаєте, а слухаєте тільки готові з отих коробок? Чому навіть сміх ваш не схожий на той, яким сміялось козацтво? Жалко мені буває вас. Допомогти б вам, а як? (с. 218)» займенник-підмет *ви* та займенники-додатки *вас, вам* акцентують увагу на нікчемності і мізерності людей, які забувають власну історію, культуру, душу.

Такі уривки, вважаємо, вчителів варто використати на уроці для показу того, як треба висловлювати почуття. Зробити це можна таким чином: подати текст, який би передавав почуття людини, а потім його трансформувати в групу речень з окличною чи питальною інтонацією та з обмеженою кількістю членів речення. Напр.: «Він працював над цим п'ять років, досяг певних результатів, хай не вражаючих, але певний підсумок можна зробити. Не даремно витратив п'ять років життя. Головне, що люди повірили йому, зрозуміли, що перепону можна подолати. А тепер прийшов якийсь «варяг», добився, щоб йому передали цю тему, закінчує її і говорить, що без нього нічого б не було. — Працював! Прагнув дійти до мети! Переконавав людей! Себе не жалів! І що? Віддали все іншому. І кому? Якомусь «варягу»? Де ж правда?!»

У процесі аналізу мовної системи роману вчитель має наголосити, що Гончар вдало поєднує складні та прості речення різного ступеня емоційного забарвлення. Цей контраст виділяє провідну ідею абзацу. Розташування таких структур різне, але частіше прості емоційно гострі речення знаходяться в кінці сукупності речень. Напр.: «Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею кістляві, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що повік не відбіляться від того вогню та від сажі. Тату, може, чого вам треба було? Вдягачки, може? Тату, скажіть. Все буде, дістану, хоч пташиного молока!» (с. 124). Перехід від одного емоційного типу речень до другого плавний, без різкого протиставлення, що забезпечується переважним використанням у реченнях іменників та дієслів. Дієслова розташовуються своєрідно: початок абзацу — це дієслова теперішнього чи минулого часу, а закінчення — майбутнього. Напр.: «І спати вони мене поклали в курені не скраю, а між себе всередині, поклали так лагідно, дбайливо, ще чимось і прикрили від комашні. Не до сну мені було. Хто ці люди? І хто я для них? І чому ми, випадково й так неприродно зустрівшись, уже як брати?» (с. 247); «Десь є кохання. Є справжні людські стосунки, правдиві, чесні, поетичні... І тут ось молодь збирається вечорами, сміх, пісні, радіоли. Чого ж ти осторонь? Невже ти відкинута, зістарена душею? Невже б вони відштовхнули б, не прийняли тебе? Чи сама винувата? Твоя недівера до всіх, підозріливість, твоя скритність — це вони тебе довели... Що ж робити тепер? Тікати? У вікно вискочити й бігти. летіти селищами навмання?» (с. 157).

Автор активно використовує також емоційно нейтральні групи речень. Це, як правило, пейзажні малюнки та портрети людей. У цих описах переважають пропорційні за обсягом і відповідні за будовою прості і складні речення з розповідною інтонацією. Напр.: «Сонце сідає в димах за собором, за його банями, що опукло, впливають над селищами під крилом вечірньої зорі. Світило криваво червоніє краєчком з-під брови вечірньої хмари, а потім холодне, гасне, тоне у синіх імлах. Як з міражу, виступає собор

¹ Тут і далі посилаємося на: Гончар Олесь. Собор. — К., 1989.

і bastіони заводів — дивовижний ансамбль віддалених між собою віків» (с. 132); «Шовихідного веселим грайгомоном повниться ліс. А зараз тихо. Слухає тишу старий. Чує перегук віків, голоси з туманів. Дзвони козаччини йому гудуть. Дуби революції шумлять» (с. 216).

Мовний аналіз будь-якого літературного твору повинен включати розгляд особливих синтаксичних форм, бо за допомогою їх автор зосереджує нашу увагу на найбільш важливих ідейно-смыслових моментах. Такими формами у Гончара є парцельовані речення, утворені шляхом розпаду складного речення.

Від головного речення парцельоване відділяється графічно (крапкою) та інтонаційно (паузою). Напр.: «Дорожіть, дорожіть миттю, синочки! (головне речення) Бо ГЕСи плануються, все на світі планується — не планується на світі одна тільки смерть (парцельоване речення (с. 25)); «Якби можна було впасти отут до ніг батькові, дитинчам малим стати... (парцельоване речення) Хай би до крові шмагав отим скрутнем рудим... (головне речення (с. 204)); «Скаже без викрутасів свою думку про собор (головне речення). Хоча невідомо, чи дасть які наслідки те його килимне стояння (парцельоване речення (с. 98)).

Парцельовані конструкції автор використовує насамперед для виділення провідної думки певного уривка тексту. За таких умов вони виражаються однією підрядною частиною з рядом однорідних членів. Напр.: «Шпорішем затяглась під парканами, а посередині пухкий килим пилюки, і по ньому легко пахкають студентські, розбиті на тренуваннях, кеди. Хоч ніде ще хлопцє і не літав, а йде по зачіплянському килиму, мов космонавт...» (с. 7); «І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчути потребу все це берегти...» (с. 7); «Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарубувати; Щоб так, як собор оцей, вікам донесла дух свого задимленого звитяжного часу» (с. 74).

Використовує Гончар і парцельовані речення, які складаються з кількох підрядних частин. З їх допомогою автор унікає значних за обсягом речень, які часом заважають чіткому формулюванню думки. Напр.: «А боєць все ж не забув там, видно, погукати. Бо Шпачиха, — це була вона, найгаласливіша на всю Зачіплянку особа, яка в ці дні тільки й торочила всім про свою полохливість, ойкала та зойкала при кожному гуркоті, — тепер, накульгуючи, пригинцем бігла через городи» (с. 19).

Названі парцеляти можуть бути засобом вираження провідної думки абзацу; тоді вони невеликі, мають окличну чи питальну інтонацію і складаються з однорідних підрядних частин. Якщо ж частини неоднорідні, то вони підсилюються однорідними членами. Така організація речень створює своєрідний ефект «нагнітання» думки. Напр.: «Підлітком був, коли підхопило його гуляйпільським вітром. Бо хоч будь ти посліднім у житті, а колись таки й тобі закортить свободи скуштувати» (с. 172); «Ти хочеш, щоб я цим пишавсь? Щоб я вдячний був своїм единоплеменникам, які вигадали звичай цілувати руку, і філософію покiрного теляти, що двох маток ссе, і мудрість «моєї хати скраю?»» (с. 193).

Говорячи про парцельовані речення, вчитель повинен наголосити на тому, що подібні структури

виникли в усному мовленні. Тому їх використання в мові героїв сприяє кращому показу особливостей мовлення людини, її характеру. Напр., речення, які живає стара Шпачиха, невеликі за обсягом, з окличною і питальною інтонацією. Так Гончар показує, що це була найгаласливіша на всю Зачіплянку особа. «За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!» (с. 19); «Шпачиху так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком: Щоб «ідучи назустріч побажанням трудящих»? Щоб потім іще на нас і перекласти?» (с. 58). Старий Ізот Лобода, який все життя варив сталь, а тепер думає про спадкоємців, говорить спокійно, розважливо, тому парцеляти невеликі за обсягом, з розповідною інтонацією, але починаються вони сполучником *щоб*, за допомогою якого реченню надається відтінок спонування до дії. Напр.: «Бережи там честь металурга, Іване. Щоб про майстрів із Дніпра і там добра слава котилась» (с. 200).

Дієвість, ініціативність Лободи-молодшого, за якими немає реальної справи, позначені і в мові. Автор створює це відчуття за допомогою парцельованих речень. Де парцелят — це або підрядна частина з переважаючою кількістю дієслів і окличною чи питальною інтонацією або кілька підрядних частин, розмежованих крапкою. Напр.: «Ти тут над цим Ягором попрацюй. Бо приїздять, питають про ту історію з Титаном, а Ягор тоді ж був на заводі...» (с. 78); «Тутешніх ти краще не чіпай, краще обмини тихенько. Бо в нас такі: піймають, голову очима назад поставлять, а скажуть, що зроду так була!» (с. 79); «Рідний батько при людях наклеп на тебе зводить, ГЕСи якісь приплів, затоплення Скарбного... Хоча взагалі в цьому щось є, цю ідею варто обмізкувати! Бо що з цих плавнів?» (с. 126); «Ти старався в одному напрямку, а тут, може, думають в іншому. А якщо ні? Якщо й тут, як на тому засіданні, вважають, що соборові настав час зникнути, що він муляє очі та клопоту завдає?» (с. 137).

Важливе місце в синтаксичній системі роману Гончара «Собор» посідають питальні речення. Часом автор аби передати переживання, роздуми героїв використовує цілі ряди питальних речень. Напр.: «Згадай, скільки сам радив друзям — не піддаватися настроям. Та й взагалі — які в тебе підстави для претензій? Побачення вона тобі призначила, чи що? Може, дівчина в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда завклубу, а ти для неї величина безконечно мала... Так, але чому ж тоді у душі застряла? Оця тайна першого заікавлення, першого збурення почуттів — як вона зароджується? Чому не якийсь інший, а саме цей тип людини привабив, запав тобі в душу?» (с. 21).

Часом питальні речення виступають емоційно-смысловим центром, навколо якого організовується абзац тексту. Вони створюють певний настрій, рівень передачі подій. Це прості речення, які складаються переважно тільки з головних членів та питальної частки або складні структури з певною частиною, ускладненою рядом однорідних членів, які посилюють питання, виділяють його. Напр., в абзаці, який починається реченням «Простоволосий, сивий, як Саваоф...» і закінчується «...траплялися випадки, коли провалювались дахи...» (с. 216), функціонує питальне речення «Що є ріднішого в світі?». Це речення, що контрастує з оточуючим щодо обсягу та

інтонації структурами, передає тиху, спокійну манеру роздумів старого металурга наодинці з самим собою. Наступний абзац завершується питальним реченням «Хто йому відгукнеться із тієї далечі, від бур шумливих, від жароти цехів, де вже сто літ виплавляють метал, від людей, що колись були йому близькими?» (с. 216). Воно виділяється обсягом — за рахунок

однорідних членів — і тим концентрує увагу читача на пережитому героєм, виділяє головну думку абзацу.

Отже, роман О. Гончара «Собор» привертає увагу не тільки глибиною висловлених думок, а й своєрідністю мови, у якій відчувається пульс нашого часу. Без сумніву, дослідження мовної палітри «Собору» буде цікавим і корисним для учнів.